

УДК 343.985

ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, ЩО СПРЯМОВАНА НА ВСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНТАКТУ ПІД ЧАС ДОПИТУ

Василь БАРАНЧУК,

асистент кафедри криміналістики

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

SUMMARY

A question is considered, that related with the features of the establishment of psychological contact at interrogation on pre-trial investigation in Ukraine. The special attention is released to the theoretical problems of construction of the system of tactical receptions of establishment of psychological contact, to recommendations related to effective application of tactical methods by an investigator on the different stages of establishment of psychological contact in the process of interrogation.

Key words: interrogation, psychological contact, tactical method, system of tactical methods, stages of psychological contact.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто питання, що пов'язані з особливостями встановлення психологічного контакту під час допиту на досудовому розслідуванні в Україні. Особлива увага приділяється теоретичним проблемам побудови системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту, рекомендаціям щодо ефективного застосування тактичних прийомів слідчим на різних етапах встановлення психологічного контакту в процесі допиту.

Ключові слова: допит, психологічний контакт, тактичний прийом, система тактичних прийомів, етапи психологічного контакту.

Постановка проблеми. Дослідження присвячене побудові системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту під час допиту. Розкриття цієї проблеми стає необхідним у зв'язку з тим, що збільшується кількість конфліктних ситуацій під час проведення допиту на досудовому розслідуванні, виникає необхідність у зміні поведінки і позиції особи, з якою встановлюється психологічний контакт з метою отримання достовірних та повних показань.

Результати проведеного у 2016 році анкетування та інтерв'ювання 150 слідчих МВС України вказують на необхідність розробки системи тактичних прийомів, що спрямована на встановлення психологічного контакту під час допиту. На запитання анкети, як ними використовуються тактичні прийоми під час проведення слідчої дії 74% опитаних відповіли «в певній системі», і 26% – «окремо». На запитання анкети щодо необхідності та доцільності розробки систем тактичних прийомів, що спрямовані на встановлення психологічного контакту під час допиту, 92% опитаних відповіли «так» і 8% – «ні». Узагальнення та аналіз слідчої практики, що пов'язана з проведенням допиту, та криміналістичної літератури, що присвячена тактиці допиту, показує, що в слідчих органів виникають труднощі відносно здійснення систематизації тактичних прийомів та особливостей застосування сформованих систем тактичних прийомів у процесі встановлення психологічного контакту. За наявності розбіжностей у поглядах і баченні цієї проблеми встановлення психологічного контакту на практиці з різними учасниками процесу на досудовому розслідуванні стає проблематичним.

Актуальність теми дослідження. Питанням дослідження процесу встановлення психологічного контакту на досудовому розслідуванні присвячені судово-психологічні та криміналістичні праці таких учених, як: М.В. Босва, В.Л. Васильєв, О.М. Васильєв, О.А. Воробйова, Ф.В. Глазирін, Г.Г. Доспулов, А.В. Дулов, М.І. Єнікеев, Г.О. Зорін, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, З.І. Митрохіна, М.І. Порубов, В.Ю. Шепітько та ін. Розви-

ток теоретичних засад систематизації тактичних прийомів під час допиту знайшли своє висвітлення в працях таких учених-криміналістів, як В.С. Богінський, І.А. Макаренко, О.Я. Переверза, В.Ю. Шепітько. Проте, аналізуючи сучасний стан криміналістичної тактики, можна прийти до висновку, що не повною мірою розроблені системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту під час допиту.

Мета статті – побудова системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту під час допиту на досудовому розслідуванні та формування криміналістичних рекомендацій щодо її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У криміналістичній літературі, присвяченій тактиці допиту, тактичні прийоми представлені найчастіше як набір рекомендацій, які є найбільш ефективними в конкретній ситуації допиту [4, с. 58]. Тактичні прийоми складають у наш час традиційний потенціал, що потребує не тільки оновлення, але й глибокого дослідження закономірностей, що лежать в основі формування останніх, а також розробки нових прийомів та їх систем [21, с. 131]. Процес формування та застосування тактичних прийомів потрібно розглядати як систему, що постійно розвивається та оновлюється, в основі якої лежить наукова природа виникнення прийомів, що дозволяє по-новому побудувати спосіб їх викладення: визначити зміст тактичного прийому, надати рекомендації його застосування в різних слідчих діях з урахуванням специфіки кожної; стали можливими рекомендації щодо застосовування комплексу тактичних прийомів в окремих слідчих діях [6, с. 10]. Проте система тактичних прийомів процесуальної дії повинна становити не просто їх сукупність, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові компоненти взаємопов'язані, посідають відповідне місце в певній послідовності та виконують необхідні функції [46, с. 123]. На даний момент система тактичних прийомів є самостійною категорією криміналістичної тактики та має свої ознаки [44; 45; 41].

Проблемі систематизації тактичних прийомів приділялось багато уваги в криміналістичній літературі [2]. Так, Р.С. Белкін зазначає, що розробка тактики слідчої дії передбачає систематизацію застосованих під час її провадження тактичних прийомів, типізацію їх системи в межах цієї слідчої дії [3, с. 144]. У свою чергу, В.Г. Гончаренко і Ф.М. Сокиран запевнюють, що розроблення систем тактичних прийомів може надати неоціненну організаційну та методичну допомогу слідчому у відновленні пробілів його особистого досвіду та стимулюванні його до професійної творчості [11, с. 22]. Тактичні прийоми сприяють ефективності слідчих (судових) дій, якщо застосовуються в певному раціональному поєднанні і послідовності, тобто являють собою відповідну систему. Саме тому, як пояснює І.А. Макаренко, перед теорією тактики допиту стоїть завдання не тільки побудови і розробки системи тактичних прийомів допиту, а й створення окремих підсистем, що визначаються ситуацією допиту, цілями допиту, характером і обсягом інформації тощо [32].

Дослідження систематизації тактичних прийомів у криміналістичній науці призвели до розробки відповідних систем тактичних прийомів таких слідчих дій, як допит, огляд, обшук, пред'явлення для впізнання та ін. [4; 12; 32; 44]. Аналізуючи сучасний стан криміналістичної теорії, варто виділити дослідження окремих учених у напрямку розробки тактики судових дій (допит, огляд) [9; 43; 44; 42]. Найбільше уваги вченими-криміналістами було приділено такій слідчій дії, як допит. Сформовані системи тактичних прийомів, що можуть застосовуватись в окремих ситуаціях допиту [33]. У процесі здійснення зазначеної слідчої дії процес отримання показань зумовлюється процесуальним положенням допитуваного, індивідуальними особливостями особи, зацікавленістю в результаті справи, зайнятою позицією та іншими обставинами. Велика кількість обставин, які необхідно враховувати слідчому, диктують необхідність обрання відповідної тактики застосування тактичних прийомів. Пріоритетним завданням тактики допиту є: а) визначення шляхів встановлення та підтримання психологічного контакту; б) вибір раціональної системи тактичних прийомів, засобів їх реалізації, умов найкращого здійснення; в) визначення послідовності та моменту їх застосування; г) дослідження можливого ефекту впливу; ґ) здійснення практичної реалізації тактичного осмислення ситуації допиту [20, с. 17] та ін.

У спеціальній літературі, що присвячена тактиці допиту, мають місце пропозиції із застосування таких тактичних прийомів встановлення психологічного контакту під час допиту: а) переконання допитуваного в об'єктивності слідчого, навіювання йому поваги до себе; б) прояв турботи щодо дотримання прав допитуваного та задоволення його законних інтересів; в) прояв під час допиту тактовності, витримки, культури мови; г) створення та підтримання ділової обстановки, без надмірної напруги; ґ) стимулювання виникнення в допитуваного зацікавленості до надання правдивих свідчень [18, с. 239; 36]. Запропоновані прийоми є переважно криміналістичними рекомендаціями, яких варто дотримуватись під час проведення будь-якої слідчої дії, а «зацікавленість до надання правдивих свідчень» доцільніше розглядати як проміжну мету, що переслідує слідчий під час проведення допиту. Зацікавленість зі сторони допитуваного може бути досягнута завдяки застосуванню відповідних систем тактичних прийомів.

Окремі вчені пропонують таку послідовність застосування тактичних прийомів для встановлення психологічного контакту: 1) комунікабельна (в аспекті встановлення нормальних відносин з людьми) поведінка слідчого, під якою розуміють з'ясування, вивчення та врахування особистих якостей допитуваного, коректне

відношення до всіх учасників допиту, своєчасне ознайомлення кожного учасника з його правами та обов'язками та створення умов для проведення слідчої дії; 2) підвищення зацікавленості та активності учасників слідчої дії шляхом роз'яснення значення допиту, його результатів та ролі кожного учасника в ньому [6, с. 12–13]; 3) зняття конфліктного настрою окремих учасників слідчої дії, з'ясування причин такої позиції та ін. [24, с. 285; 27, с. 46]. Окрім наведених тактичних прийомів, Л.Я. Драпкін та Г.О. Кокурін до основних відносять ще гарантування конфіденційності бесіди [13, с. 28–29]. Наведена низка способів встановлення психологічного контакту є дещо загальною. Комунікабельну поведінку слідчого доцільно розглядати як особистісну характеристику слідчого. Інші тактичні прийоми представляють собою окремі завдання, які повинні ставити перед собою слідчий та на їх основі застосовувати відповідні системи тактичних прийомів.

До числа основних тактичних прийомів встановлення психологічного контакту О.В. Полстовалов відносить: 1) бесіду на теми, що цікавлять допитуваного (про сім'ю, побутові проблеми, захоплення чи пристрасті і т.п.); 2) підкреслення значимості показань, що надаються та конфіденційності розмови; 3) пошук та використання схожих основних якостей «я-концепцій», установок та поглядів; 4) підтримання позитивного фону відносин через ввічливе ставлення до допитуваного [34, с. 277]. Запропоновані тактичні прийоми недостатньо відображають ситуаційно залежний аспект їхнього використання. Варто підтримати позицію вченого щодо тактичного прийому «бесіда на сторонню тему», оскільки через визначення захоплення допитуваного можна визначити, наприклад, його приналежність до певної референтної групи. Така бесіда може стати зближувачим фактором стосовно спільних поглядів слідчого та допитуваного на окремі захоплення. Дещо складним для реалізації є «пошук та використання «я-концепцій» та установок», що потребує більш детальної конкретизації. Зазначений прийом доцільно тлумачити як завдання, що підлягає з'ясуванню під час підготовки чи проведення допиту. Ввічливе ставлення слідчого до будь-якого учасника допиту є загальною моральною вимогою під час проведення допиту та носить характер криміналістичної рекомендації.

На думку інших дослідників, до прийомів встановлення психологічного контакту належать сукупність тактичних прийомів: 1) створення належної обстановки допиту; 2) допит наодинці; 3) коректне поведіння слідчого як представника держави, що виконує важливі суспільні функції; 4) демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного, що викликає інтерес до слідчого як партнера по спілкуванню; 5) демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищувати тон; 6) проведення попередньої бесіди на сторонню тему; 7) звернення до логічного мислення; 8) роз'яснення цілей та завдань допиту; 9) створення обстановки, що викликає інтерес до допиту та його результатів [1, с. 231; 28, с. 161–162; 29, с. 42–43; 37, с. 86]. Наведені тактичні прийоми потребують більш детальної конкретизації. Дещо більшого уточнення вимагають такі прийоми, як «створення належної обстановки допиту», «обстановки, що викликає інтерес до допиту».

Для встановлення та підтримання атмосфери психологічного контакту В.С. Комарков рекомендує застосовувати різноманітні способи, в основі яких лежать: 1) позитивний вплив на психічний стан допитуваного, допомога в подоланні розгубленості, емоційної напруги; 2) спонукання до логічного мислення та демонстрація аргументів; 3) використання спільних буденних, культурних та інших інтересів (колекціонування, зайняття спортом тощо) [20,

с. 50]; 4) звернення до позитивних якостей допитуваного (любов до дітей, сміливість, чесність, почуття особистої гідності та ін.) [34, с. 273]. А.В. Дулов пропонує такі прийоми: 1) збудження інтересу допитуваного до майбутнього допиту; 2) збудження інтересу в допитуваного до допитуючого; 3) звернення до закону, роз'яснення значимості потрібної інформації, ознайомлення з обставинами, що пом'якшують вину тощо [14, с. 320]. Ф.В. Глазирін виділяє такі найбільш загальні способи: 1) звернення до логічного мислення допитуваного; 2) збудження в нього інтересу до спілкування та його результатів; 3) виклик емоційного стану; 4) вплив на допитуваного позитивними якостями особистості слідчого [10, с. 104]. З огляду на запропонований перелік тактичних прийомів варто підкреслити їх розрізнений характер.

У спеціальній криміналістичній літературі [38, с. 153–154] запропоновані групи тактичних прийомів, що застосовуються під час ускладненого контакту з допитуваним: а) проявити чуйне, уважне, шанобливе ставлення до допитуваного, спокій і врівноваженість у поведінці з ним; б) висловити потерпілому співчуття і розуміння; в) провести бесіду на другорядну, нейтральну тему; докладно розпитати про спосіб життя, зв'язки, захоплення, коло інтересів і т.п.; г) допомогти порадою, повідомити номер службового телефону для термінового зв'язку в разі необхідності; г) з'ясувати мотиви, через які допитуваний відмовляється давати показання, та спробувати подолати їх; д) пояснити значення широчердного каяття допитуваного; роз'яснити зміст пом'якшуючих вину обставин; навести приклади з практики щодо полегшення участі осіб у зв'язку з використанням пом'якшуючих обставин; е) використання позитивних якостей допитуваного; є) вказувати на важливість боротьби зі злочинністю, встановлення істини та необхідності виконання громадського обов'язку; ж) нагадати допитуваному про можливість поінформування за місцем роботи чи навчання через надання неправдивих показань; з) пред'явлення доказів у порядку зростаючого доказового значення або пред'явлення, в першу чергу, самого переконливого доказу чи пред'явлення всієї сукупності доказів, що є в наявності. Застосування наведених прийомів ускладнюється відсутністю їх диференціації чи групування, наприклад, за процесуальним статусом особи. Спірним вважається застосування тактичного прийому «нагадування допитуваному про можливість поінформування за місцем роботи чи навчання через надання неправдивих показань» в умовах ускладненого контакту.

Заслужують на увагу тактичні прийоми, запропоновані М.В. Боевою, вони спрямовані на нейтралізацію можливих бар'єрів (побоювання, настороженість, захисна позиція, недовіра чи ворожість), що можуть виникнути на шляху до встановлення психологічного контакту. До них відносяться тактичні прийоми: а) накопичення згоди; б) демонстрація спільності поглядів, оцінювання, інтересів; в) психологічне підлаштування (визнання гідності, вираження розуміння, визнання рівності співрозмовника з іншими людьми, висловлювання згоди по тих пунктах, яких можливо це зробити; г) демонстрація ширості; г) пошук спільних точок згоди у вирішенні проблеми; д) пошук взаємоприйнятних рішень; актуалізація мотивів ширості, самоповаги, любові до ближнього, особистої зацікавленості та ін. [5, с. 53] Для встановлення психологічного контакту науковець рекомендує такі тактичні прийоми, як: а) встановлення візуального контакту під час спілкування; б) відкриття та доброзичлива форма та правильно виражена формула привітання при зустрічах; в) форма знайомства слідчого з допитуваним; г) форма роз'яснення допитуваному, для участі в якій слідчій дії він викликаний; г) проведення

наодинці непроцедурованої бесіди щодо найбільш важливих питань для допитуваного в даний момент; д) прояв щирої зацікавленості до особи допитуваного; е) виконання (в межах своєї компетенції) прохання допитуваного особистого характеру [5, с. 112].

Анкетування та інтерв'ювання 150 слідчих МВС України у 2016 році дозволило визначити, які тактичні прийоми застосовуються ними найчастіше з метою встановлення психологічного контакту на практиці: «попередня бесіда на сторонню тему» зазначили 13% опитаних; «прояв співпереживання, висловлення співчуття і розуміння ситуації, в якій опинився допитуваний» – 13%; «демонстрація обізнаності про обставини життя особи, його потреби, інтереси» – 13%; «демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів» – 9%; «підкреслення значимості показань, що надаються, та конфідентційності розмови» – 9%; «використання позитивної оцінки окремих якостей особи» – 8%; «ведення нейтрального короткого діалогу з допитуваним із метою його адаптації до проведення слідчої дії» – 8%; «привертання уваги до себе через прояв особистісних та професійних якостей» – 7%; «роз'яснення особі перспективи, що склалася» – 6%; «формування позитивного враження в розмові під час безпосереднього чи опосередкованого знайомства» (виклик по телефону, особиста розмова) – 6%; «позитивний приклад дій, поведінки чи якостей інших осіб» – 5%; «використання впливу (дії) зовнішніх умов» (розташування в приміщенні, звуковий фон, запахи) – 3%; інше – 1%.

Побудова систем тактичних прийомів у встановленні психологічного контакту повинна здійснюватись на основі визначення цілей встановлення психологічного контакту під час допитування. До основних цілей формування контакту відносять: а) виправлення та перевиховання правопорушників, формування в них позитивних соціальних установок [15, с. 269]; б) надання психологічної допомоги допитуваному [17, с. 238]; в) знаходження спільних інтересів між слідчим та допитуваним [7, с. 37–40]; г) забезпечення активного психічного відношення допитуваного в майбутньому спілкуванні; г) зняття упередженості; д) полегшення процесу психологічної адаптації [14, с. 108, 109]. У відповідності до наведених цілей встановлення психологічного контакту необхідно здійснювати побудову систем тактичних прийомів. Наведений перелік цілей не є вичерпним та повинен лягти в основу побудови відповідних систем тактичних прийомів у встановленні психологічного контакту.

Науковий інтерес представляють системи тактичних прийомів у встановленні психологічного контакту з допитуваним, запропоновані В.Ю. Шепітько. Ученим виокремлено дві підсистеми в залежності від цілей встановлення психологічного контакту: 1) така, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки допитуваного; 2) така, що стимулює настанову на потребу в спілкуванні [44, с. 134–135]. У свою чергу, кожна із зазначених підсистем тактичних прийомів знайшла свій подальший розвиток у спеціально сформованих системах тактичних прийомів щодо таких процесуальних учасників допиту, як свідок, потерпілий, підозрюваний та обвинувачений.

Запропонована підсистема тактичних прийомів, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки підозрюваного (обвинуваченого) [44, с. 135], яка, окрім визначеної цільової спрямованості, є ще гнучкою та варіативною щодо вибору в ній тактичних прийомів. Наприклад, тактичний прийом «демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя, потреби чи інтереси допитуваного» може бути використаний і на початку допиту, у випадках, коли допитуваний перебуває

в небажаному психічному стані, чи з метою викликати довірче відношення до слідчого. Сформульована система тактичних прийомів може бути доповнена іншими тактичними прийомами, що не порушуватимуть її системної цілісності, та розширена до визначення окремої системи тактичних прийомів для підозрюваного та окремо – для обвинуваченого.

Підсистему тактичних прийомів, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки свідка (потерпілого) [44, с. 137], варто розширити таким тактичним прийомом, як «роз'яснення свідкові зміст заходів щодо забезпечення конфіденційності відомостей про нього та його безпеки». Під час допиту свідка слідчий часто зустрічається з випадками, коли він не надає свідчень через побоювання за своє життя та життя своїх близьких родичів, очікуючи насильства з боку організаторів, активних виконавців злочину чи їх оточення. Така поведінка та дії свідка ускладнюють процес встановлення психологічного контакту [25, с. 301]. Важливим тактичним прийомом встановлення психологічного контакту з потерпілим під час допиту є «проведення допиту потерпілого в сприятливому для нього місці та обстановці». Усунення небажаних станів психіки чи їх зменшення може бути досягнута через проведення допиту, наприклад, за місцем проживання потерпілого, окрім випадків, коли місце проживання (перебування) потерпілого пов'язане з подією злочину чи особами, що вчинили злочин.

Підсистему тактичних прийомів, що стимулює настанову в підозрюваного (обвинуваченого) на потребу в спілкуванні [44, с. 138], варто доповнити таким ефективним прийомом, як «проведення співбесіди, що спрямована на раціональний аналіз події злочину та поведінки допитуваного» [16, с. 56]. Наведений тактичний прийом дозволить допитуваному подивитись на себе зі сторони, очима третьої особи. У результаті проведеного аналізу помилок під час вчинення злочину слідчий може надати допомогу підозрюваному в аналізі допущеної помилки поведінки під час проведення допиту, зняти напруженість у відносинах із допитуваним. Такий аналіз доцільно проводити з допитуваним щодо помилок, які він ще може здійснити [16, с. 56]. Ще одним важливим тактичним прийомом, що стимулюватиме підозрюваного до спілкування зі слідчим, є «приведення як прикладу позитивної поведінки чи дій інших осіб», які посідають у його житті важливе місце, пов'язані з ним родинними зв'язками чи є для нього взірцем [36, с. 54].

Аналіз наведених груп та блоків тактичних прийомів, запропонованих систем та підсистем прийомів встановлення психологічного контакту під час проведення допиту дозволяє прийти до висновку, що процес його встановлення характеризується складним психологічним механізмом. Поінформованість слідчого (прокурора, судді) щодо особливостей формування контакту в залежності від таких критеріїв, як цілі контакту, типові ситуації допиту, психічний стан особи, об'єм інформації чи процесуальний статус учасника допиту, ще не гарантуватиме успішного встановлення, підтримання чи закріплення психологічного контакту. Оскільки не повною мірою розкрита психологічна та соціальна природа цього складного феномену. Під час побудови системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту доцільно брати за основу загальний психологічний порядок його формування. Процес розробки систем тактичних прийомів встановлення контакту повинен ґрунтуватися на психологічних, соціальних та криміналістичних рекомендаціях, має містити в собі не лише криміналістичні прийоми, але й способи та прийоми, що розроблені загальною, соціальною чи судово-правовою психологією.

Психологічний контакт – це обов'язкова умова для ефективної комунікації між слідчим і допитуваним для досягнення, зрештою, цілей допиту. Забезпечення цієї умови – процес перманентний, що відбувається протягом усіх стадій допиту [31, с. 75]. Обрання та застосування тактичних прийомів під час встановлення психологічного контакту слідчим тісно взаємопов'язане саме з етапами формування психологічного контакту. Процес встановлення психологічного контакту проходить такі загальні етапи: 1) *збір та аналіз інформації про майбутнього допитуваного*; 2) підготовчий етап прогнозування та підготовки до встановлення психологічного контакту; 3) вступний етап, що характеризує початок контактної взаємодії; 4) етап діагностики особи та оцінювання ситуації; 5) етап розвитку контактної взаємодії та створення психологічної атмосфери; 6) етап формування контактного зв'язку; 7) підтримання та зміцнення контакту; 8) стабілізація та закріплення контакту. Кожний етап процесу налагодження психологічного контакту є підґрунтям для успішного встановлення, підтримання та закріплення психологічного контакту під час проведення основного допиту, додаткового, повторного чи проведення інших слідчих дій. На кожному етапі перед слідчим виникають групи завдань, що підлягають вирішенню за допомогою здійснення визначених дій чи бездіяльності, створення відповідних умов, обрання необхідного типу поведінки чи застосування найбільш вдалих та ефективних тактичних прийомів.

Для досягнення поставлених перед слідчим завдань на кожному етапі встановлення психологічного контакту варто розробити відповідну систему тактичних прийомів. Варто звернути увагу на те, що на етапі «збір та аналіз інформації про майбутнього допитуваного» та «*підготовчому етапі*» слідчим здійснюється лише підготовка до проведення слідчої дії, прогнозування можливої поведінки учасників допиту та ймовірних ситуацій, що можуть виникнути під час його проведення, «створення зовнішніх умов, що полегшують встановлення контакту» [29]. На зазначених етапах доцільно застосовувати не тільки прийоми, а й розроблені ефективні методи і тактичні рекомендації.

На етапі «збір та аналіз інформації про майбутнього допитуваного» здійснюється пошук та оцінювання наступних інформаційних даних: а) особливості особи допитуваного; б) виявлення якостей, які характеризують можливі стани та позиції допитуваного; в) пошук спільних або збіжних інтересів; г) прогнозування спілкування, формування моделі партнера зі спілкування; г) прогнозування поведінки осіб, обстановки; д) формування уяви про можливість і бажаність контакту; е) прогнозування процесу встановлення психологічного контакту; є) пошук засобів та способів «входження» в контакт. Пошук інформації та діагностика допитуваного, як констатує М.В. Боева, здійснюється «біографічним методом», методом «незалежних характеристик» щодо його соціального статусу, психічних чи емоційно-вольових якостей, ситуативних станів [5, с. 52].

На підготовчому етапі здійснюється прогнозування та підготовка до встановлення психологічного контакту. Під час підготовки важливого значення набуває: а) визначення предмету допиту та ключових точок майбутнього спілкування; б) вибір принципів та якостей, що пропонуються для спілкування; в) визначення слідчим лінії поведінки; г) формулювання питань, підготовка оптимальних тактичних прийомів; г) визначення місця проведення допиту. В.Г. Лукашевич рекомендує створення зовнішніх умов, що полегшують встановлення контакту [29]. А.М. Лютинський пропонує створити необхідну обстановку допиту і забезпечити контроль над його зовнішніми умовами [31, с. 69].

Діагностичний етап характеризується своєю динамічністю, він не має чітко визначеного місця в процесі налагодження психологічного контакту, оскільки пронизує весь процес проведення допиту. Діагностика здійснюється слідчим із моменту першого спілкування та візуального сприйняття допитуваного та продовжує здійснюватися протягом проведення повторних та додаткових допитів. Вона є невід'ємною частиною процесу формування психологічного контакту, стадією, що оптимізує всю діяльність слідчого в цьому напрямку [16, с. 30]. Слідчий аналізує вербальну і невербальну інформацію, що надходить від допитуваного: особливості його мови, жестикуляції, міміки, татуювань. На основі отриманих невербальних сигналів він може зробити висновки про соціальний статус допитуваного, його місце в мікросередовищі; особисті якості допитуваного і психофізіологічні та емоційні реакції на окремі, найбільш важливі питання слідчого [31, с. 75]. Якщо допит проводиться без підготовки, слідчий повинен обрати таку тактику, щоб зробити першу розвідку про характер особи допитуваного [37, с. 363]. В.Г. Лукашевич зазначає необхідність вивчення ставлення допитуваного до розпочатого спілкування [29]. Як зазначає Р.П. Кузьмін, важливо правильно діагностувати і виявити негативні психічні стани в допитуваного [26, с. 157]. Слідчий повинен тактично враховувати, що допитуваний також вивчає особистість допитуючого, і це може стати основою для належного контакту [19, с. 31].

На *вступному* етапі встановлення психологічного контакту під час допиту доцільно застосовувати таку систему тактичних прийомів: а) формування позитивного враження в розмові під час безпосереднього чи опосередкованого знайомства; б) ведення нейтрального діалогу з метою адаптації до місця проведення допиту; в) здійснення прихованої акцентуації уваги на предметах обстановки, що можуть цікавити допитуваного; г) використання впливу (дії) зовнішніх умов; ґ) привернення уваги допитуваного через прояв особистісних якостей слідчим. Зміст прийому «формування позитивного враження в розмові під час безпосереднього чи опосередкованого знайомства» полягає в здійсненні психологічного впливу на особу своїми діями, поведінкою та першими реченнями через первинне сприйняття та оцінювання. Під час проведення допиту в кабінеті слідчого слідчому необхідно самостійно зустріти допитуваного, першим потиснути руку та ввічливо запропонувати сісти. Тактичний прийом «ведення нейтрального діалогу з метою адаптації до місця проведення допиту» може характеризуватись запитаннями допитуваному, «чи зручно йому сидіти на стільці», пропозицією сісти в будь-якому зручному місці в кабінеті (крім випадків, коли місце розташування є тактично спланованим), обговоренням позитивних сторін проведення допиту саме в цьому приміщенні чи зверненням уваги на вигляд із вікна тощо. Володіючи навіть неповними даними про цю особу, можна вже на першому етапі знайомства вибрати відповідну тему нейтрального діалогу [40, с. 67]. Сутністю прийому «прихована акцентуація уваги на предметах обстановки, що можуть цікавити допитуваного» є підбір на основі зібраної інформації про особливості особи об'єктів, які цікавлять допитуваного (нагороди, фотографії, статуєтки, технічні прилади, об'єкти з колекцій тощо), розміщення таких предметів у межах поля зору з метою виявлення їх особою протягом проведення допиту та заведення розмови з ініціативи допитуваного. До ефективних прийомів установалення контакту варто віднести такий тактичний прийом, як «використання впливу (дії) зовнішніх умов». До зовнішніх умов відносяться: розташування в приміщенні, звуковий фон, запахи, наявність інших осіб під час допиту, шум, відволікаючі деталі [31, с. 69], своєчасний поча-

ток допиту, зовнішній вигляд слідчого та його поведінка [47, с. 251]. Вагомим тактичним прийомом у сформованій системі є привернення уваги допитуваного через прояв особистісних якостей слідчим. До таких якостей слід віднести прояв зовнішніх комунікативних властивостей на початку безмовного спілкування [29], тобто вербальну і невербальну складову його поведінки [31, с. 69].

Розвиток контактної взаємодії. На даному етапі пропонується така найбільш доцільна система тактичних прийомів: а) роз'яснення цілей та завдань допиту; б) проведення бесіди на тему, що цікавить допитуваного, в) збудження інтересу в допитуваного до слідчого своїми позитивними якостями [10, с. 104], г) накопичення згоди в розмові [5, с. 53]; ґ) використання схожих якостей, установок і поглядів [34, с. 95]; д) пробудження інтересу до розв'язку подій у процесі спілкування [10, с. 104], е) постановка розумової задачі. Основним тактичним прийомом на зазначеному етапі є проведення бесіди на другорядну тему, деякі вчені називають його «бесіда на теми, що цікавлять допитуваного» [30, с. 28]. При цьому завдання слідчого полягає у виявленні системи захоплення допитуваного і впливові через неї на його особистісну установку. Щоб попередня розмова поєднувалася з тактикою допиту, слідчий повинен попередньо, в загальних рисах, продумати зміст бесіди з урахуванням можливої реакції допитуваного на запитання, які плануються задати, і керувати цією бесідою, не даючи допитуваному можливості заволодіти ініціативою [31, с. 70].

Спільна розмова буде підтримана далеко не кожним співрозмовником. Недоречно тема розмови також загрожувати своїми наслідками: вона створює незручність між тими, хто спілкується, й породжує бар'єр несумісності [40, с. 67]. Однозначного рішення, на які теми проводити бесіду, бути не може, оскільки це залежить від психічних чи емоційно-вольових якостей особи, соціального статусу як слідчого, так і допитуваного, їх психічних станів на момент спілкування, особливостей розслідуваних злочинів, слідчих ситуацій та інших факторів, їх взаємозв'язків, впливу. Але під час вибору теми завжди треба враховувати, що для встановлення психологічного контакту важливе значення має актуалізація емоційно-значимого у відповідний момент предмета спілкування, що викликає психічну активність осіб, що спілкуються [5, с. 52].

Етап *формування контактної зв'язку* характеризується своєю системою тактичних прийомів: а) підкреслення значимості показань, що надаються, та конфіденційності розмови; б) уточнення анкетно-біографічних даних із метою визначення психічного стану допитуваного, в) накопичення контактних потенціалів під час заповнення анкетної частини протоколу допиту; г) звернення до позитивних якостей допитуваного [34, с. 273] ґ) демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя, потреби, інтереси допитуваного, д) проведення співбесіди, що спрямована на раціональний аналіз події злочину та поведінки допитуваного. Слідчий може поглибити відносини з допитуваним, обговорюючи питання про дату і місце народження; про освіту; про спеціальності допитуваного (оскільки, як показує практика, тема професії допитуваного є однією з тих, на основі якої найкраще формуються контактні відносини). Найкраще це зробити під час заповнення анкетної частини протоколу [31, с. 71].

Етап *підтримання та зміцнення контакту* пов'язаний зі збереженням психологічного контакту і подоланням можливої негативної позиції допитуваного. На цьому етапі використовуються такі тактичні прийоми: а) підкреслення важливості показань, що даються, та конфіденційності розмови; б) підтримування позитивного фону відносин [34, с. 95]; в) використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного; г) прояв співпереживання,

висловлення співчуття і розуміння ситуації, в якій опинився допитуваний. Підтримання позитивного фону відносин із допитуваним вербальними засобами тісно взаємопов'язано з виконанням загальних правил поведінки слідчим, які відносяться до окремої групи прийомів встановлення і підтримки психологічного контакту. Серед цих правил найважливіше місце займає бездоганна ввічливість, етичність поведінки [31, с. 72].

На етапі *стабілізація та закріплення контакту* застосовується система тактичних прийомів: а) схвалення слідчим позиції, зайнятої допитуваним під час зачитування та підписання протоколу; б) формування зацікавленості в допитуваному щодо розвитку подій під час майбутнього спілкування; в) демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів; г) співбесіда з допитуваним на сторонню тему чи на тему, що цікавить, але не належить до предмета допиту. Застосування запропонованої системи тактичних прийомів є завершальним етапом формування психологічного контакту, на ньому здійснюється перевірка ефективності встановленого контакту та формування узгоджених відносин у наступних слідчих діях за участю даної особи.

Висновки. Аналізуючи все вищезазначене, можна прийти до висновку, що процес установа психологічного контакту є складним. Іноді застосування всієї сукупності систем тактичних прийомів може не дати бажаного кінцевого результату. Контакт може бути порушеним і під час проведення інших слідчих дій. Результати встановленого психологічного контакту можуть використовуватися під час реалізації системи слідчих дій, наприклад, під час проведення одночасного допиту, впізнання, слідчого експерименту. Тому ефективність психологічного контакту визначається не тільки результатами даної слідчої дії, але і результатами суміжних слідчих дій, в яких брала участь особа, яка перебуває в психологічному контакті зі слідчим.

Список використаної літератури:

1. Бабаева Э.У. Проблемы теории и практики преодоления противодействия уголовному преследованию / Э.У. Бабаева. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 280 с.
2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике / Р.С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 304 с.
3. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики / Р.С. Белкин. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.
4. Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса / В.Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев, 1979. – Вып. 18. – С. 58–62.
5. Боева М.В. Тактико-коммуникативная компетентность следователя / М.В. Боева. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 152 с.
6. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий / А.Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 112 с.
7. Васильев В.Л. Некоторые аспекты психологии допроса / В.Л. Васильев // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967. – С. 139–144.
8. Васильев В.Л. Психология труда следователя : метод. рек. / В.Л. Васильев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 72 с.
9. Вильгушинский М. Й. Тактика судебного следствия в системе криминалистики : монография / М.Й. Вильгушинский. – Харків : Право, 2010. – 168 с.
10. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий / Ф.В. Глазырин. – Свердловск : Юрид. ин-т, 1973. – 178 с.
11. Гончаренко В.Г. Тактика психологического влияния на переднем этапе следствия / В.Г. Гончаренко, Ф.М. Сокиран. – Киев : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 44 с.
12. Денисюк С.Ф. Система тактичных приемов обшук : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С.Ф. Денисюк ; Нац. юрид. акад. Украины. – Харків, 1999. – 18 с.

13. Драпкин Л.Я. Организационные и тактические основы поисковой деятельности в расследовании преступлений / Л.Я. Драпкин, Г.А. Кокурин. – Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. ин-та, 1997. – 209 с.

14. Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов. – 2-е изд. испр. и доп. – Минск : Вышэйшая шк., 1975. – 464 с.

15. Зорин Г.А. Многовариантные программы допросов: технологи построения и применения / Г.А. Зорин. – М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. – 269 с.

16. Зорин Г.А. Психологический контакт при производстве допроса / Г.А. Зорин. – Гродно : Гроднен. гос. ун-т, 1986. – 70 с.

17. Зорин Г.А. Руководство по тактике допроса / Г.А. Зорин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 320 с.

18. Карлов В.Я. Криминалистика: тезаурус-словарь и схемы / В.Я. Карлов. – М. : Альфа-Пресс, 2011. – 267 с.

19. Коломеец В.К. Практическому работнику о дознании в исправительно-трудовых колониях Текст. / В.К. Коломеец. – Свердловск : УИТУ Свердловского облисполкома, Свердловское отделение ВШ МВД СССР, 1973. – 56 с.

20. Комарков В.С. Тактика допроса / В.С. Комарков. – Харьков : Юрид. ин-т, 1975. – 66 с.

21. Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: состояние и тенденции / В.Е. Коновалова // Сборник кратких тезисов докладов и научных сообщений научно-практической конференции по итогам научно-исследовательских работ, выполненных профессорско-преподавательским составом Украинской юридической академии в 1992 году 4-5 марта 1993 г. – Харьков, 1993. – С. 131–133.

22. Коновалова В.Е. Правовая психология / В.Е. Коновалова. – 2-е изд. испр. и доп. – Харьков : Консум, 1997. – 160 с.

23. Криминалистика / отв. ред. Н.П. Яблокова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – 718 с.

24. Криминалистика / ред.: Н.П. Яблоков, В.Я. Колдин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 464 с.

25. Криминалистика / Т.В. Варфоломеева. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.

26. Кузьмин Р.П. Психология предварительного расследования преступлений, совершаемых осужденными в исправительных учреждениях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. – Санкт-Петербург, 2003. – 240 с.

27. Лосев Д.М. Психологический контакт в тактике допроса несовершеннолетних обвиняемых и подозреваемых / Д.М. Лосев // Вестник Московского университета. Серия 11, Право. – 1982. – № 4. – С. 45–51.

28. Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / В.Г. Лукашевич. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 159 с.

29. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) / В.Г. Лукашевич. – Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – 88 с.

30. Любичев С.Г. Этические основы следственной тактики / С.Г. Любичев. – М. : Юрид. лит., 1980. – 96 с.

31. Лютынский, А.М. Тактика допроса участников уголовного судопроизводства из числа лиц, осужденных к лишению свободы [Текст] / А.М. Лютынский. – М. : ЮРЛИТИНФОРМ, 2008. – 152 с.

32. Макаренко И.А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / И.А. Макаренко ; Башкир. гос. ун-т. – Уфа, 1998. – 250 с.

33. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О.Я. Переверза ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.

34. Полстовалов О.В. Современные проблемы криминалистической тактики / О.В. Полстовалов ; под. науч. ред. В.И. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 376 с.
35. Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе / Н.И. Порубов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Вышэйшая шк., 1973. – 368 с.
36. Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии : / Н.И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – 208 с.
37. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручни / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2005. – 588 с.
38. Справочник следователя : практ. пособие. – М. : Юрид. лит., 1990. – Вып. 1 : Практическая криминалистика: следственные действия. – 285 с.
39. Стратонов В.М. Психологічний контакт як засіб спілкування / В.М. Стратонов // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2002. – Вип. 19. – С. 290–295.
40. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной деятельности / Ю.В. Чуфаровский. – 2-е изд., доп. – М. : МЗ-Пресс : Изд. Воробьев А.В., 2001. – 208 с.
41. Шепитько В.Ю. Систематизация тактических приемов в криминалистике: история возникновения и развития проблемы / В.Ю. Шепитько // Проблемы законности. – Харьков, 1996. – Вып. 31. – С. 174–180.
42. Шепитько В.Ю. Судебная тактика в структуре криминалистики / В.Ю. Шепитько // Актуальные проблемы криминалистической науки и практики : сб. материалов Всерос. науч.-практ. конф., 21 дек. 2009 г. – Калининград, 2010. – С. 74–79.
43. Шепитько В.Ю. Сущность тактики судебного следствия (некоторые дискуссионные проблемы) / В.Ю. Шепитько // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 2002 р., м. Харків. – Київ ; Харків, 2002. – С. 196–199.
44. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. / В.Ю. Шепитько. – Харьков : Оригинал, 1995. – 198 с.
45. Шепитько В.Ю. Вибрані твори = Избранные труды / В.Ю. Шепитько. – Харків : Апостіль, 2010. – 576 с.
46. Шепитько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) / В.Ю. Шепитько. – Харків : Харків юрид., 2007. – 432 с.
47. Яблоков Н.П. Криминалистика : крат.учеб. курс / Н.П. Яблоков. – М. : Норма-Инфра М, 2002. – 384 с.